

CHEMIE OVZDUŠÍ

Přednáška č. 11

Organizace studia

- Přednášející: Ing. Marek Staf, Ph.D., tel.: 220 444 458
e-mail: marek.staf@vscht.cz
web: <http://web.vscht.cz/~stafm/>
budova A, ústav 216, č. dveří 162
e-learning:
<https://e-learning.vscht.cz/course/view.php?id=105>
- Rozsah předmětu: zimní semestr
14 přednášek, 14 týdnů, 2 hodiny/týden
- Klasifikace: zkouška - ústní zkouška
- Poznámka: na předmět „Chemie ovzduší“ volně navazuje
„Technologie ochrany ovzduší“ ⇒ prolínání obsahu
cca 10 %

Osnova přednášky 11

Reakce ozonu, chemie troposférického pozadí, hydroxylový radikál, hydroperoxylový radikál

- Chemické a fyzikální vlastnosti ozonu a jeho význam
- Mechanismus zániku ozonu, dusíkový cyklus a chlorový cyklus
- Důsledky poškození ozonoféry pro faunu, flóru a lidské zdraví
- Význam pojmů čistá troposféra a troposférické pozadí
- Reakce troposférického pozadí, hydroxylový a hydroperoxylový radikál a cykly jejich vzniku a zániku
- Charakteristika denních a nočních troposférických reakcí
- Přírodní zdroje reaktantů pro troposférické reakce

Chemismus ozonu v atmosféře

■ Ozon – trikyslík

- Na rozdíl od O_2 má charakteristický zápach (ozein = páchnouti);
- Čichem detekovatelný od 0,01 ppm;
- Na rozdíl od O_2 je ozon v silných plynných vrstvách modrý.
- Ozon je velmi oxidující reaktivní, při obsahu nad 70 % obj. explozivní.
- Výrazně stabilnější v kyselých roztocích, než v alkalických;
- Na rozdíl od O_2 je ozon dobře rozpustný ve vodě:
při 20 °C $494 \text{ cm}^3 \cdot \text{l}^{-1}$;
- Je toxický $\Rightarrow$ např. v pracovním prostředí je dle vyh. č. 178/2001 Sb. přípustný expoziční limit (PEL) $100 \mu\text{g} \cdot \text{m}^{-3}$ (nepřekročitelný průměr za směnu) a NPK-P $200 \mu\text{g} \cdot \text{m}^{-3}$ (nepřekročitelná nikdy);
- Ozon O_3 na Zemi vždy plynný $\Rightarrow$ bod tání = $-193 \text{ }^\circ\text{C}$
 $\Rightarrow$ bod varu = $-112 \text{ }^\circ\text{C}$

Chemismus ozonu v atmosféře

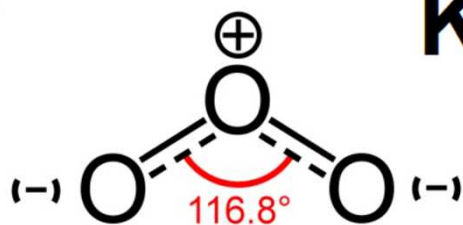
- Ozon – trikyslík

- na rozdíl od O_2 je ozon modrý v kapalném i plynném skupenství

Kapalný O_3

Kapalný O_2

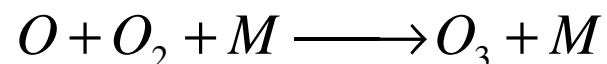
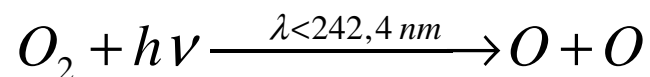
Zdroje: <http://sciencemadness.wikia.com>, <http://www.eielson.af.mil>

Chemismus ozonu v atmosféře

■ Vznik a zánik ozonu

– Stratosférický vznik ozonu:

Fotolýza molekulárního kyslíku s následnou termolekulární syntézou s odčerpáním excesivní energie třetí látkou (jiná molekula O_2 , N_2):

– Zánik ozonu:

Ozon je nestabilní molekula, vlivem záření se rozpadající

Rozklad je katalyzován biogenními i antropogenními látkami:

→ oxidy dusíku	NO, NO_2
→ částicemi s vodíkem	$H\cdot, HO\cdot, HOO\cdot$
→ zbytky halogenderivátů	$ClO\cdot, Cl, Br, BrO\cdot$

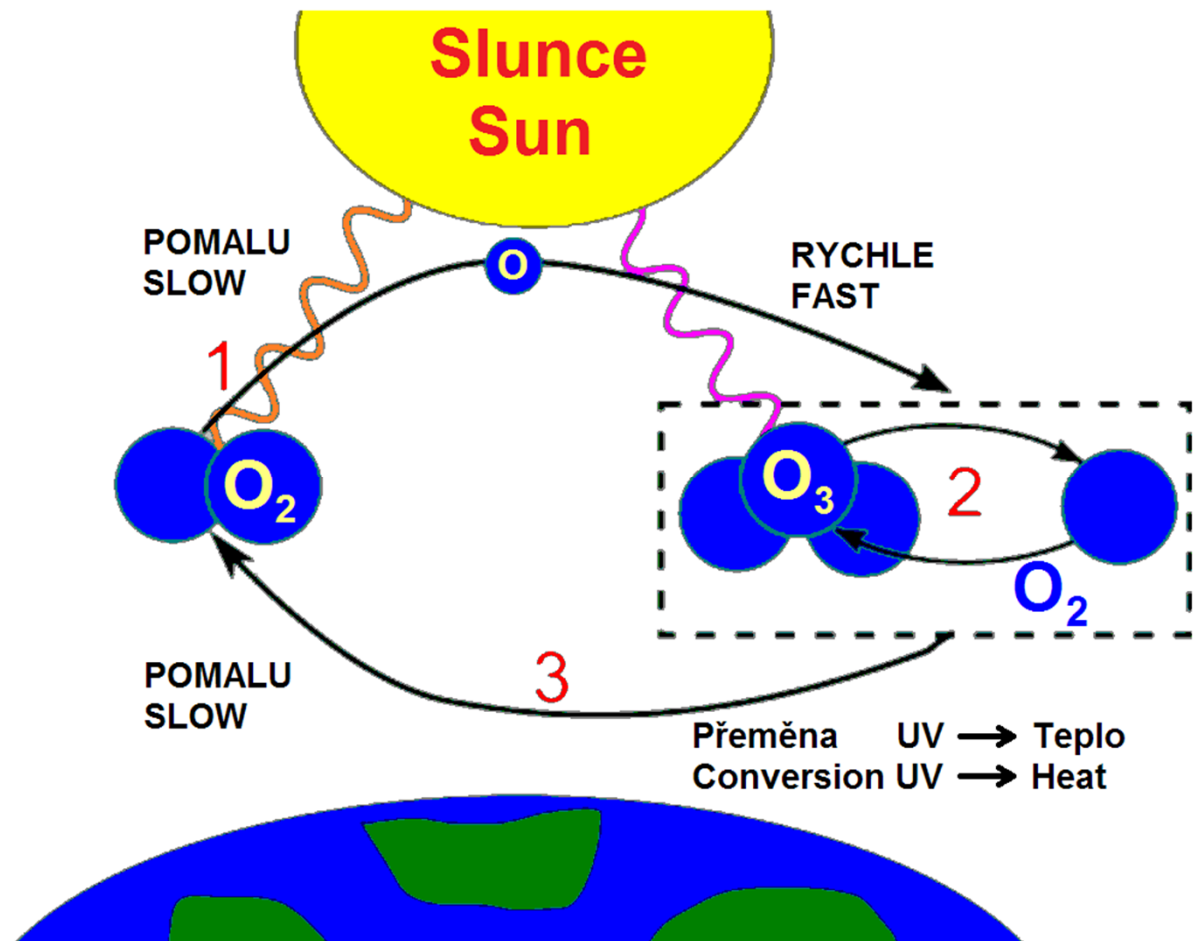

Chemismus ozonu v atmosféře

■ Přirozený vznik a zánik ozonu

- Chapmanův cyklus (většina reakcí v intervalu Shumann-Runge $\lambda = 175\text{-}200$ nm a v tzv. Hertzberg kontinuu pokračujícím do 242,4 nm)

1. Molekuly O_2 fotolyzují na 2 atomy O
2. O_3 a atomy O se stále přeměňují (UV štěpí O_3 a atomy O reagují s jinou molekulou O_2)
3. Ozon zaniká reakcí s atomem O, s jinou molekulou O_3 , nebo s jiným plynem (Cl aj.)

Chemismus ozonu v atmosféře

■ Význam ozonu

- Význam stratosférického ozonu – absorpce UV záření;
- Ozonoféra (15 – 35 km); Maximum konc. O_3 mezi 25 – 30 km;
- Ozon absorbuje UV záření s maximem 220 – 330 nm. Mění UV záření na teplo.
- Teplotní maximum způsobené absorpcí molekulami O_3 naměřeno ve výšce 50 km – ozon absorbuje intenzivně i při malých koncentracích.
- Vlastní ozonoféra tak zůstává chladná, ale nezbytná pro život.
- Ve výškách **pod 30 km** postupný úbytek koncentrace O_3 , protože:
fotodisociace O_2 nezbytná pro vznik O_3 probíhá do 242,4 nm,
zatímco rozpad O_3 probíhá až do 1200 nm

⇒ převažuje rozklad O_3

Chemismus ozonu v atmosféře

■ Ničení ozonové vrstvy

- Nejnižší koncentrace O_3 zaznamenávány v Antarktidě;
- Dle Montrealského protokolu z r. 1987 většina chlorfluorovaných uhlovodíků zakázána;
- Vlivem dlouhé perzistence stále vysoké koncentrace v atmosféře;
- Velikost antarktické ozonové díry závisí na počasí:

V zimě na jižní polokouli (na severní je léto!) atmosféra v Antarktidě izolovaná od výměny hmoty polárním vírem;

Vznik stratosférické oblačnosti s velmi nízkou teplotou;

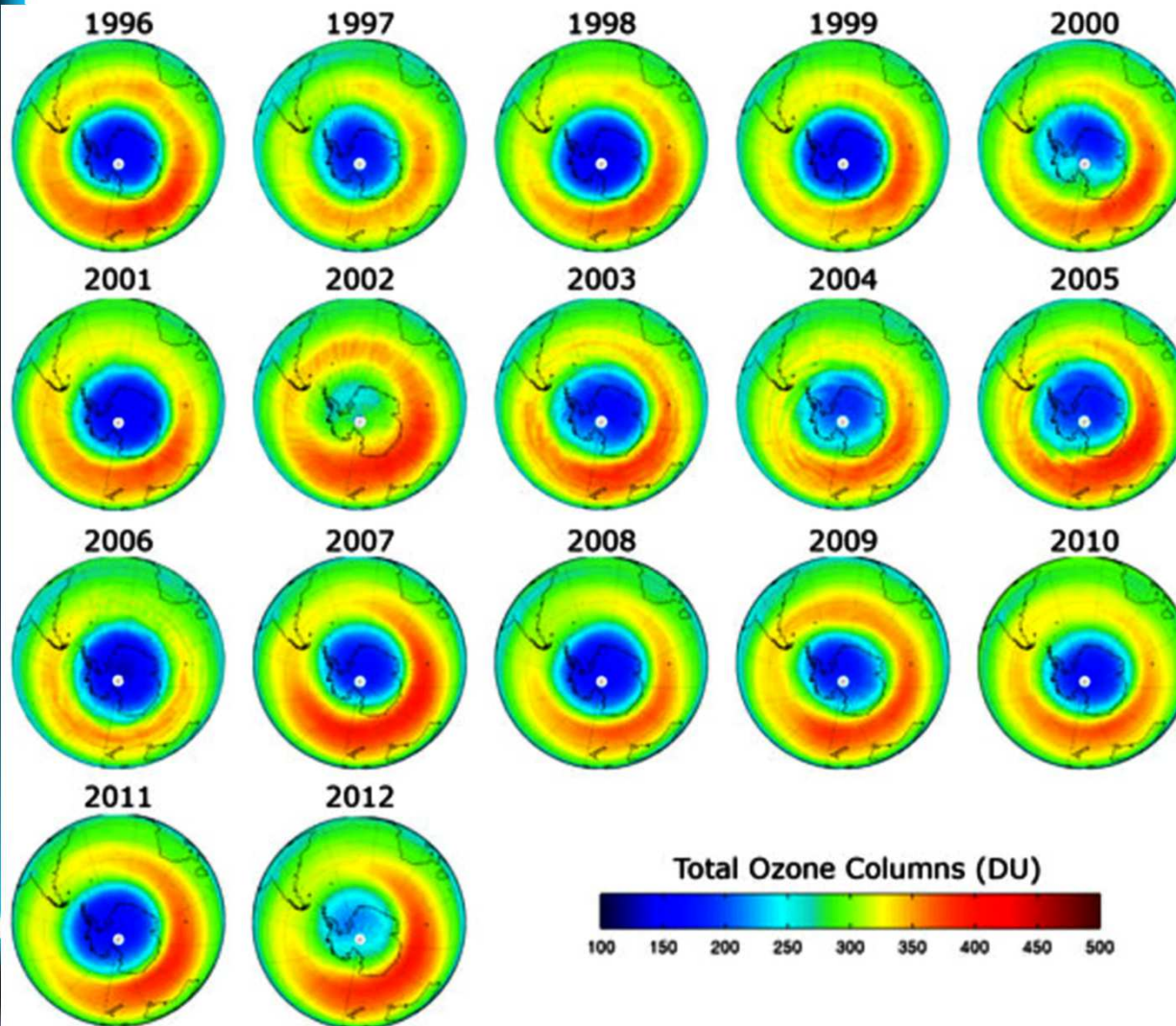
Ve stratosférických oblacích (tzv. PSC) maximální ničení O_3 ;

Měsíce září + říjen (antarktické jaro) $\Rightarrow$ intenzivnější sluneční záření + přítomnost stratosférické oblačnosti = aktivace radikálů $Cl^\bullet$ = intenzifikace rozkladu O_3 .

- Pozn. Na severním pólu není oblačnost dostatečně podchlazená.

Chemismus ozonu v atmosféře

- **Ničení ozonové vrstvy** (Zdroj: Deutsches Zentrum für Luft- und Raumfahrt e.V.)
  - Prokázaný pokles koncentrace CFC v atmosféře – lepší pro O₃:

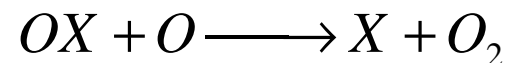
DU = Dobson Unit =
 $2,69 \times 10^{20}$ molekul O₃
na m²

1 DU = vrstva O₃
vysoká 10 μ m
(za normálních
podmínek).

Chemismus ozonu v atmosféře

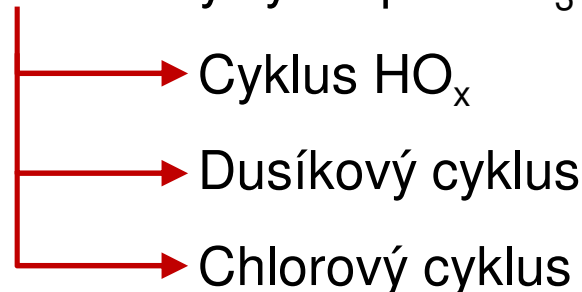
■ Ničení ozonové vrstvy

– Obecný mechanismus: $O_3 + X \longrightarrow O_2 + OX$

– X je v podstatě katalyzátor;

– 3 hlavní cykly rozpadu O_3 :

– Cyklus HO_x :

Radikály $H^\bullet$, $HO^\bullet$, $HOO^\bullet$ vznikají přirozeně z vodní páry, methanu a molekulového vodíku;

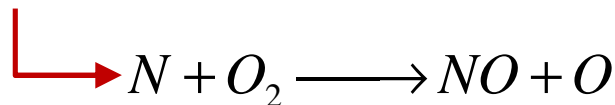
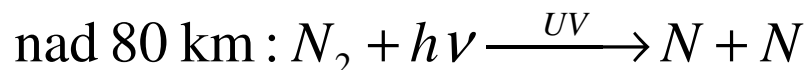
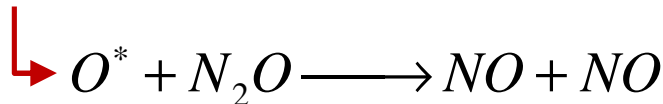
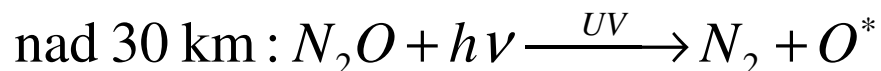
Radikál $HO^\bullet$ rozkládá v nižší stratosféře 16 – 20 km až 50 % O_3 a ve výškách nad 40 km je dominantní.

Chemismus ozonu v atmosféře

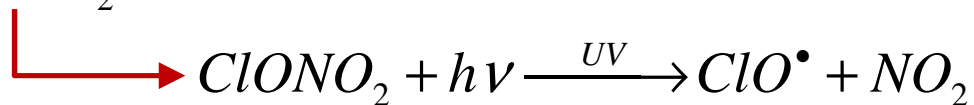
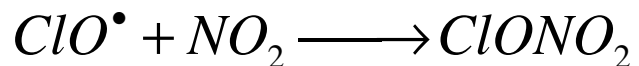
- Ničení ozonové vrstvy

- Dusíkový cyklus (objeven v roce 1970):

Katalyzátorem X je NO a NO₂, vznikající ve stratosféře oxidací N₂O (na rozdíl od troposféry – viz přednáška o kyselých plynech) nebo fotodisociací N₂ a následnou oxidací:

Dále NO_x reagují s radikály HO• a ClO• ⇒ vznik „zásobáren“ destruentů ozonu v podobě ClONO₂ a HNO₃:

Chemismus ozonu v atmosféře

■ Ničení ozonové vrstvy

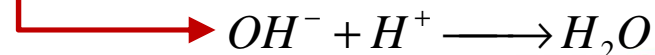
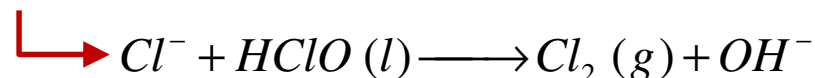
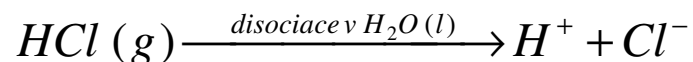
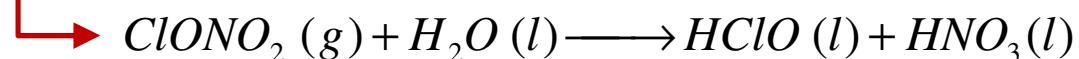
- Chlorový cyklus (předpovězen v roce 1974):

Katalyzátorem X je $\text{ClO}\cdot$, Cl

Zdrojem chloru jsou chlorované nebo chlorfluorované uhlovodíky (CFC). Mechanismus tento:

Ve stratosféře se hromadí rezervoárové sloučeniny (HCl , ClONO_2)

→ Na aktivním povrchu aerosolu (viz polární stratosférické mraky PSC) krystaly $\text{H}_2\text{O} + \text{HNO}_3 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ na povrchu H_2SO_4 tenká vrstva kondenzované vody – v ní probíhají reakce

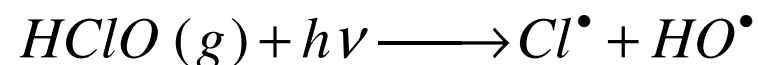
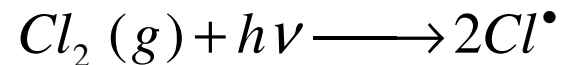
Chemismus ozonu v atmosféře

■ Ničení ozonové vrstvy

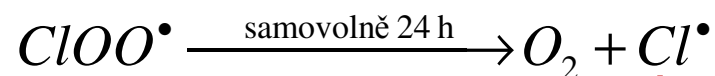
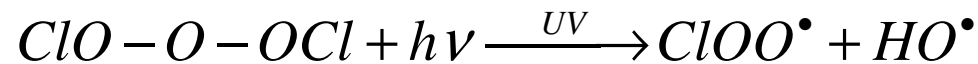
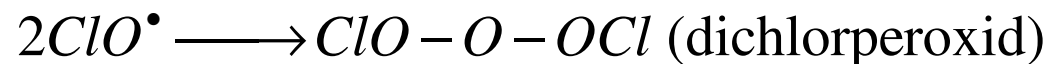
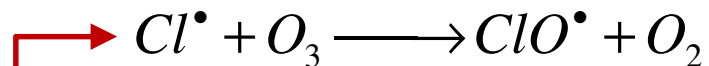
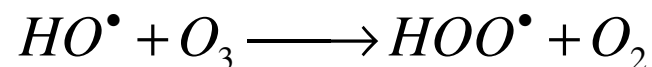
– Chlorový cyklus - pokračování:

V období polární noci probíhá akumulace HClO a Cl₂;

S nástupem slunečního svitu zahájena fotolýza:

Následuje iniciace destrukce ozonu:

Chemismus ozonu v atmosféře

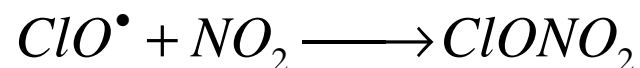
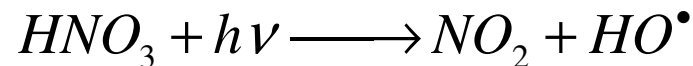
■ Ničení ozonové vrstvy

- Chlorový cyklus – dočasná deaktivace:

Hlavní deaktivace radikálů Cl reakcí s NO_2 ;

Dokud jsou přítomny stratosférické mraky nenastává – NO_2 vázán v krystalech PSC jako HNO_3 ;

Po zániku oblačnosti PSC začíná deaktivace:

V okamžiku, kdy se opět vytvoří oblačnost, cyklus tvorby $\text{ClONO}_2 \rightarrow \text{HClO} \rightarrow \text{Cl}_2 \rightarrow \text{Cl}^\bullet$ atd. se znovu rozbíhá!

Pozor! Perzistence rezervoárů chloru je řádově 100 let!

Chemismus ozonu v atmosféře

■ Důsledky ničení ozonové vrstvy

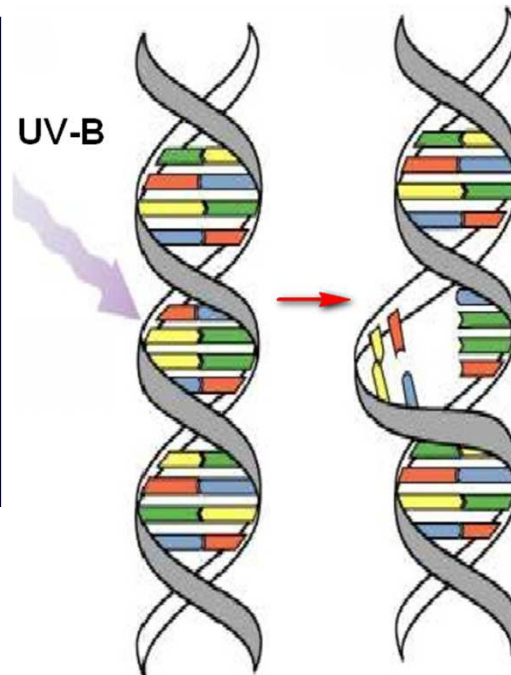
- Průnik UV-B záření na zemský povrch má negativní dopad na živočichy i rostliny.
- Působení na kůži ⇒ tumory (např. melanom);
- Působení na oční rohovku ⇒ tumory oka + šedý zákal;
- Působení na rostliny ⇒ inhibice fotosyntézy
- Působení na imunitu ⇒ snížení rezistence proti infekcím;
- Působení na vodní organismy ⇒ hubení malých povrchových druhů = narušení potravních řetězců.
- Působení na majetek ⇒ zrychlení degradace nátěrových hmot, plastů a dřeva.
- Působení na klima ⇒ změna struktury teplot v atmosféře a změna cirkulačních proudů.

Chemismus ozonu v atmosféře

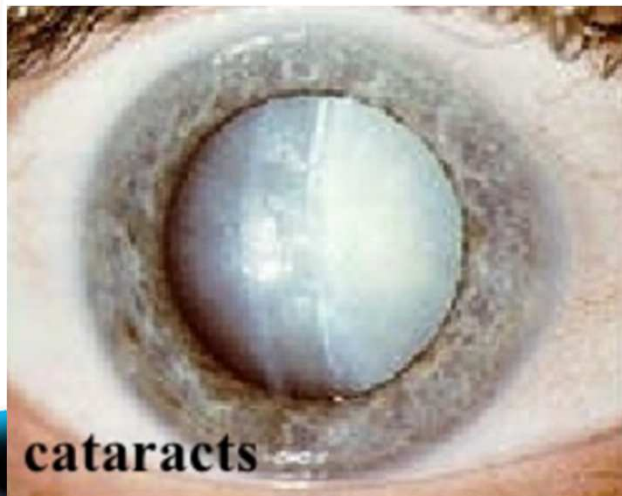
- Důsledky ničení ozonové vrstvy – vliv UV-B záření

Smrt krilu

Poškození DNA

cataracts

Pterygium

Poškození zraku

Chemie troposférického pozadí

■ Obecně

- Troposférické pozadí = čistá troposféra
- 2 možné výklady pojmu „čistá troposféra“
- Definice mechanistická:

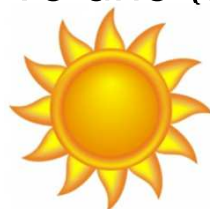
Čistá troposféra = oblast troposféry, kde je koncentrace nemethanických uhlovodíků tak nízká, že neovlivňuje vznik a zánik HO• radikálu

HO• radikál vzniká pouze reakcí excitovaného singletového $^1\text{D}\text{O}$ s vodní parou a zaniká reakcí s CH_4 a CO .

- Definice environmentalistická:

Čistá troposféra = oblast s vyloučením antropogenních zdrojů.

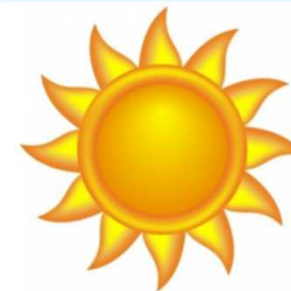
- Jiné reakce probíhají ve dne (fotochemické) a jiné v noci.

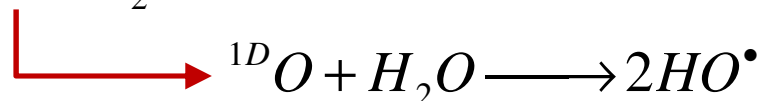
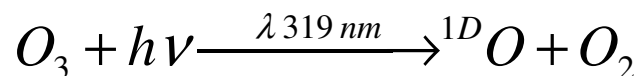
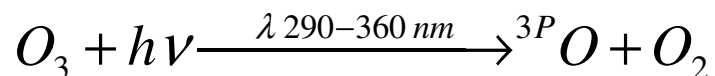
Chemie troposférického pozadí (HO•)

■ Vznik hydroxylového radikálu (životnost cca 1 sekunda)

- Fotolýza ozonu (UV záření 290 – 360 nm)

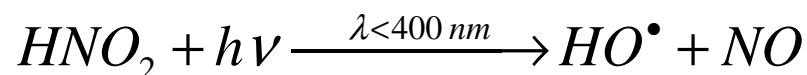
Hlavní mechanismus vzniku

${}^1D O$ velmi nestabilní $\Rightarrow$ při relativní vlhkosti vzduchu 50 % zreaguje jen 4,5 % atomů ${}^1D O$ na $HO^\bullet$

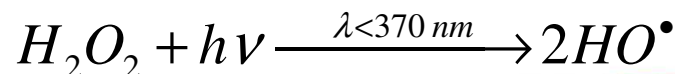
- Fotolýza kyseliny dusité (UV záření < 400 nm)

Minoritní mechanismus

- Fotolýza peroxidu vodíku (UV záření < 370 nm)

Minoritní mechanismus

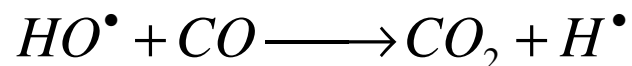
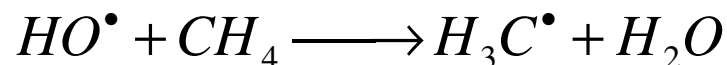

Chemie troposférického pozadí (HO•)

- **Zánik hydroxylového radikálu (životnost cca 1 sekunda)**

- Reakcí s methanem nebo CO

Hlavní mechanismus zániku

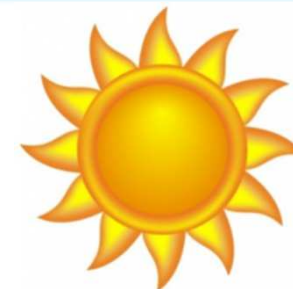
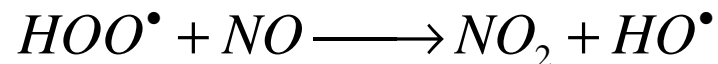

Vlivem antropogenních emisí CO a uhlovodíků $\Rightarrow$ na severní polokouli o 20 % menší koncentrace HO• radikálů;

- **Regenerace hydroxylového radikálu**

- Reakce hydroperoxylového radikálu s oxidem dusnatým

Hlavní mechanismus

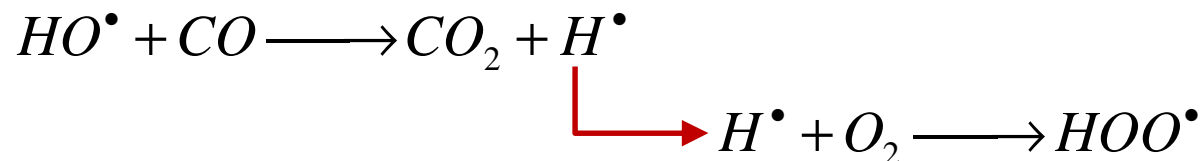
Chemie troposférického pozadí (HOO•)

■ Vznik hydroperoxylového radikálu

- Reakce vodíkového radikálu s kyslíkem

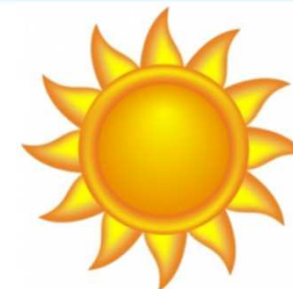
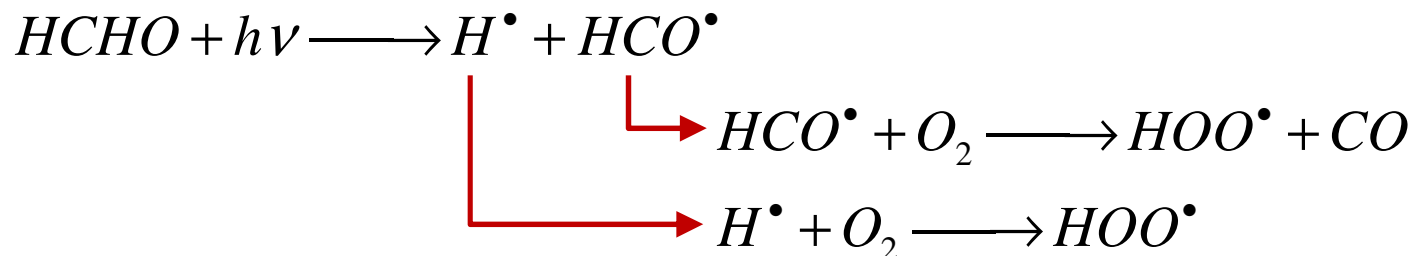
(2, fáze zániku HO•)

Hlavní mechanismus

- Fotolýza aldehydů (jako meziproductů oxidace uhlovodíků)

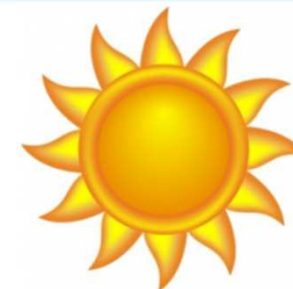
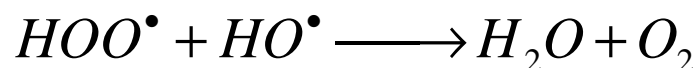
Hlavní mechanismus

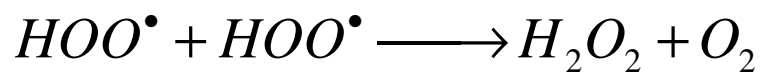
Chemie troposférického pozadí (HOO•)

■ Zánik hydroperoxylového radikálu

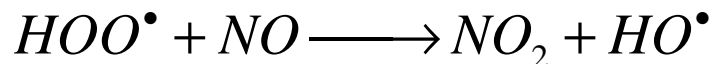
- Reakce s hydroxylovým radikálem

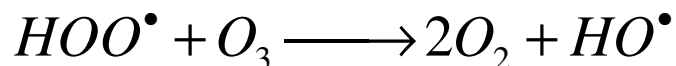
- Reakce s jiným hydroperoxylovým radikálem

- Reakce s oxidem dusnatým (viz regenerace hydroxylového radikálu)

- Reakce s ozonem (též regenerace hydroxylového radikálu)

Chemie troposférického pozadí

■ Charakteristika denních troposférických reakcí

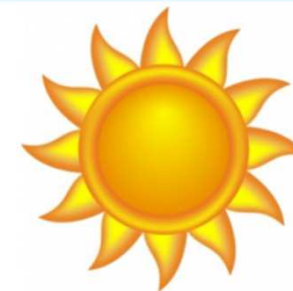
- V čisté troposféře jde o nízkoteplotní vícefázovou oxidaci příměsí, uvolňovaných v důsledku přírodních procesů ze zemského povrchu v redukované formě.
- Výchozím oxidačním činidlem je ozon, sekundárně pak hydroxylový radikál.
- Reakce se týkají především:

Methanu CH_4

Oxidu uhelnatého CO

Formaldehydu HCHO

Oxidu dusnatého a dusičitého NO a NO_2

Chemie troposférického pozadí

■ Přírodní zdroje reaktantů troposférických reakcí

– Zdroje methanu

Biogenní procesy
(anaerobní fermentace)

Úniky z litosféry

– Zdroje oxidu uhelnatého

Oxidace methanu $\text{HO}^\bullet$
(50 % celkové koncentrace
CO takto vzniká)

Oxidace přírodních terpenů

Spalovací procesy

Velké emise methanu – např. mokřady na Sibiři

Jehličnaté lesy – zdroj přírodních terpenů

Chemie troposférického pozadí

■ Přírodní zdroje reaktantů troposférických reakcí

– Zdroje oxidů dusíku

Půdní a oceánské procesy

Spalovací procesy

Elektrické výboje

– Zdroje ozonu

Fotochemická reakce

Průnik ze stratosféry

(jen cca 1/4 celkové konc.)

Blesky – jeden ze zdrojů NO_x (a minoritně O_3)

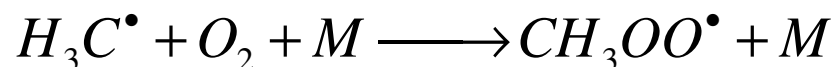
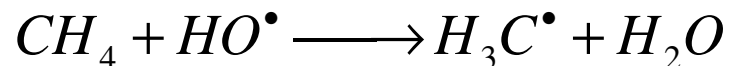

Požáry – jeden ze zdrojů NO_x

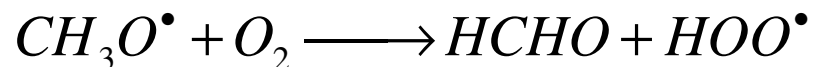
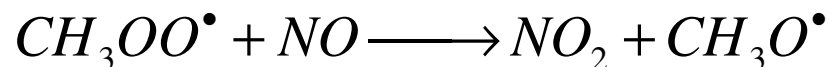
Chemie troposférického pozadí

▪ Denní troposférické reakce

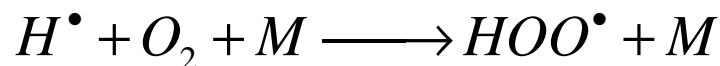
- Reakce hydroxylového radikálu s methanem

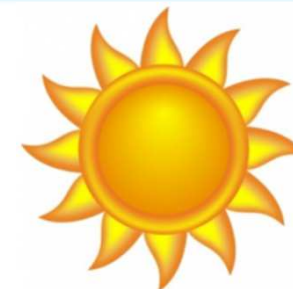
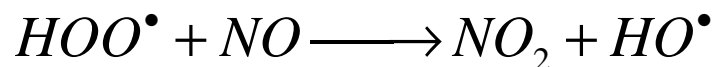
s následnou reakcí methylperoxylového radikálu s oxidem dusnatým

- Reakce hydroxylového radikálu s oxidem uhelnatým

s následnou reakcí hydroperoxylového radikálu s oxidem dusnatým

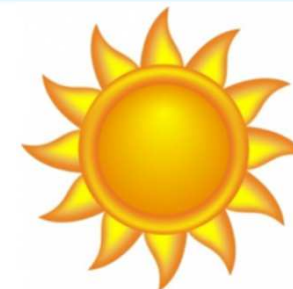
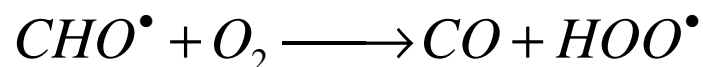

Chemie troposférického pozadí

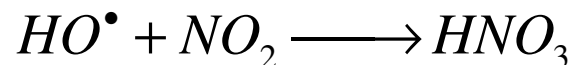
▪ Denní troposférické reakce

- Reakce hydroxylového radikálu s formaldehydem

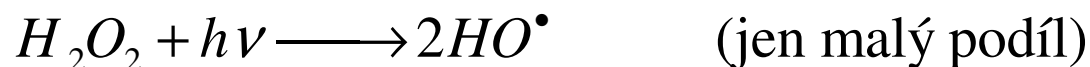
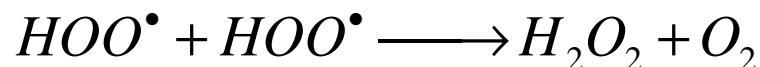

▪ Terminální reakce hydroxylového a hydroperoxylového radikálu

- Reakce hydroxylového radikálu s oxidem dusičitým

- Reakce hydroperoxylového radikálu s jiným hydroperoxylem

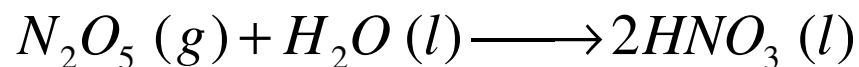
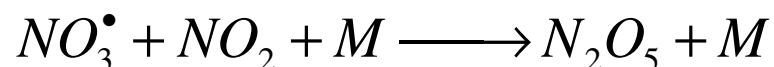
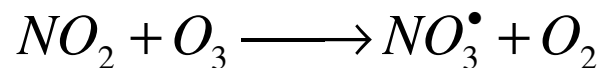
Peroxid vodíku představuje krátkodobý rezervoár hydroxylových radikálů.

Chemie troposférického pozadí

■ Noční troposférické reakce

- Veškeré oxidy dusíku přeměněny na NO_2 , který reaguje s ozonem.

Nitrátový radikál reaguje s dalším oxidem dusičitým a přes oxid dusičný vzniká reakcí s vodním aerosolem kyselina:

- Nitrátový radikál ve dne nestabilní (fotolýza na NO nebo NO_2 dle λ).
- V noci stabilní $\Rightarrow$ reakce s uhlovodíky (zejm. alkeny) za tvorby alkyl peroxynitrátů

Alkyl peroxynitráty reagují s kyslíkem na alkyl peroxy radikály nebo zůstávají nezměněny až do rána, kdy podlehnou fotolýze.

